

Baski Imre

Megjegyzések Mándoky Kongur István „kungyanús” szavaihoz

Mándoky Kongur István „Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó” című, 1971-ben megjelent tanulmányában felpanaszolja, hogy a magyar nyelvjáráskutatás a kunsági nyelvjárásokkal foglalkozott a legkevesebbet. Meglehet, ebben igaza is volt. Elegendő csupán néhány pillantást vetni a Magyar Nyelvjárások Atlasza egyes oldalaira, amelyek a kunsági kutatópontok sűrűsége (inkább ritkasága) Mándoky István véleményét igazolja.

Mándoky azt is megjegyzi ugyanott, hogy a helybeli kutatók idevágó munkáiból is nagyon kevés jelent meg. Köztük említi Nagy Czirok László kiadatlan kiskunsági szó- és szólaggyűjteményét, valamint a nagykunsági Györffy Lajos 1958 óta gyűjtött több száz szavas szógyűjteményét.¹ Szavaiból kiolvasható megingathatatlan hite, amely szerint ezekből az itt-ott még „lappangó” szolistákból és az általa sűrűn emlegetett önkéntesek (gimnazisták, tanárok stb.) által ezrével gyűjtött tájszavak közül még számos kun eredetű fog előkerülni.

A kun szórványemlékek gyűjtésével és a gyűjtött anyag nagyságával kapcsolatosan pontos szám adatok is elhangzottak azon előadáson, amelyet Mándoky István 1975 decemberében, vagy 1976 januárjában a Kőrösi Csoma Társaságfelolvasó ülésén tartott az Akadémia Kis-termében népes hallgatóság előtt. Akkor készített jegyzeteim még ma is megvannak, ezért a témába vágó adatokat pontosan tudom közölni. Egyebek mellett beszámolt arról, hogy népköltési szövegek naponta kerülnek elő, s már akkor is birtokában volt 40, nagyrészt megfejtetlen szöveg. Azt is megtudtuk, hogy 300 kun eredetű helynév van szerte az országban, mivel a történeti Magyarország területén a kunok többfelé béreltek területeket, s az ottani helynevek megléte ellenére saját maguk is elnevezték az ottani helyeket. Említést tett egy különleges forráscsoportról, a családfa-feljegyzésekről, amelyek tulajdonképpen a kuruc-korig visszavezetett leszármazási listák. Megállapítása szerinta bennük talált családnevek között 40 nemzetségnévi eredetű volt. Mindenki felkapta a fejét arra a bejelentésére, hogy gimnazisták az elmúlt tíz év alatt 500 „kungyanús” nevet gyűjtöttek össze Kunság szerte.

Az önkéntes tájszógyűjtés mai állását és az eredmények hasznosítását nem ismerem, mégis megállapíthatom, hogy az elmúlt évtizedekben publikált néhány kunsági tájszólista megjelentetésén kívül e téren semmi érdemleges előrelépés nem történt, továbbra is híján vagyunk a kis- és nagykunsági tájszótáraknak. Az ötkötetes, több mint félmillió adatot tartalmazó Új magyar tájszótárból pedig meglehetősen időigényes vállalkozás lenne a kunsági tájszavak kikeresése.

¹ Mándoky István: Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó. 1971. 367. p.; Györffy Lajos – Szűcs Sándor: Nagykunsági tájszavak karcagi értelmezése. (Kézirat: Karcag, 1958. 8.) GYIMNA: No. 256. Az „1958 óta gyűjtött több száz szavas” gyűjtemény vajon tényleg új adatokat jelent-e Györffy Lajos és Szűcs Sándor említett, éppen az 1958-as évszám alatt lajstromozott dolgozatához képest?

Az említett Nagy Czirok-féle szógyűjteményt alaposan ismerem és ezért kijelenthetem, hogy az Kiskunhalas és környéke nem kun telepeseinek a tájszavait tartalmazza, s benne Mándoky „kungyanús” szavai közül egy sincs. A már korábban is ismert kun jövevényszavak közül megvan a *csollák* 'kancsal', a *dakugomb* 'vaskos, tömzsi gyermek', a *kabakos* 'nagyfejű ember', a *kandzsi* 'ostorféle' és a *kinyöső* 'higany'.

Györffy Lajos anyagát viszont nem láttam, és azt valószínűleg Mándoky sem igen használhatta, hiszen csaknem húsz évvel a fentebb említett cikk megjelenése után még mindig szinte új felfedezésként „lelkendezve beszélt Györffy Lajos gyűjtéséről, amelyben számos eddig ismeretlen vagy csak kevésbé adatolható „kungyanús” szóra bukkant.” – írja Ágoston Gábor 1993-ban.²

A címben, és a már azóta is többször szereplő „kungyanús” jelző pontos jelentését a következőképp határozom meg: konkrét jelentésén túl azokat a szavakat (neveket) jelöli, amelyeknek kun eredetét Mándoky István török nyelvi kompetenciája, nyelvészeti szakképzettsége, megérzése és sokszor a kérdéses szavak hangzása alapján valószínűsítette. Mándoky maga is többször, többféleképpen kifejezésre juttatta, hogy adott esetben nem szilárd etimológiáról, hanem csupán etimológiai ötletéről van szó. A Keletkutatásban többek között ezt írja a tájszavak felsorolása elé: „*Legtöbbjükéről még nem tudjuk biztosan, hogy valóban kun szavak-e, csupán hangzásuk és csekélyszámú törökségi párhuzamaik alapján gondolunk kun eredetükre.*”³

1972-ben a TDK kongresszusán tartott török nyelvű előadásának végén ismét említi az ún. „kungyanús” szavakat. Pontosán magyar fordítása így hangzik: „Azonban ezeken kívül van sok más szó is, amelynek kun eredete *gyanitható*.”⁴ Ehelyütt ismét elpanaszolja, hogy e jövevényszavaink magyarázatához híján vagyunk a kellő gazdagságú kipsak-török szótáraknak. Nagy szükség lenne pl. egy részletes kipsak-török növénynév-szótárra, minthogy csak a Nagykunság területéről 90[!] török, ill. kun eredetre utaló növénynév van a birtokában.⁵ Előadása végén kifejti, hogy a feltételezett kun jövevényszavak magyarázatához a segítséget az újonnan megjelenő nyelvjárási szótáraktól, és saját kipsak-török nyelvjárási gyűjtéseitől reméli.⁶

A szóbanforgó tanulmányban tárgyalt szavak közül a *bar- ~ bar-ni ~ var-ni* 'menni' ige bátran a „kungyanúsak” közé sorolható, minthogy azok minden kritériumának megfelel. A szerző ugyanis konkrét forrásmegjelölés nélkül csupán annyit közöl, hogy a Nagykunságban a b-vel kezdődő (kipsak típusú) adatok az általánosak, csupán Kunmadarason fordul elő szókezdő v-vel, vagyis var-(oguzos) hangalakban, s ez a kettősség – Mándoky szerint – egyéb kun nyelvemlékekben, pl. a Codex Cumanicusban is, megfigyelhető oguznyelvjárási sajátosság.⁷ Mindenesetre, szeretném látni-hallani az ominózus barni ~ varni ige ragozott

2 Ágoston Gábor: Előszó. In: Mándoky Kongur István: A kun nyelv magyarországi emlékei. Karcag. 1993. 10. p.

3 Mándoky István: A kun nyelv magyarországi emlékei. 148. p.

4 „*Amā bunlann dıřında birçok Kumān menřeli [helyesen: menřesi; BL] tahmin eilebilen diđer sızder de var.*” (Mándoky-Kongur, István 1975. Büyük-Kumanistan ve Küçük-Kumanistan.. p. 329).

5 Mándoky-Kongur István: Büyük-Kumanistan ve Küçük-Kumanistan. 1975. 323. p.

6 Mándoky-Kongur István: Büyük-Kumanistan ve Küçük-Kumanistan. 1975. 329. p.

7 Mándoky-Kongur István: Büyük-Kumanistan ve Küçük-Kumanistan. 1975. 324. p. Megjegyzem, hogy a Codex Cumanicusban éppen ez esetben nincs meg az oguz változat, s 17 ismert középkipsak nyelvemlék közül csupán egyben fordul elő mindkettő. (Vö. Toparli, R. – Vural, H. – Karaatli, R. (szerk.): Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara 2003.)

alakjait, lehetőleg mondatokba foglalva és természetesen nem nyelvész képzettségű kun atyámfiai előadásában... Mindaddig, hiteles és ellenőrizhető forrásadatok híján, bár az etimológia problémamentesnek látszik, ezt a szót nem sorolhatjuk kun jövevényszavaink közé. Tudomásom szerint Mándoky István a későbbiekben csupán egyszer, a Keletkutatásban közölt tanulmányában említi meg ismét a szóban forgó igét.⁸ Nyilván maga is belátta az etimológia megalapozatlan és ezért védhetetlen mivoltát.

A fentebb idézett Keletkutatás-cikkben, egyebek mellett, mindösszesen közel 80 „kungyanús” szó említése történik. Szerzőnk e szavakkal vezeti be az első, 51 elemből álló felsorolást: „Nagy Czirok László kiskunsági, illetőleg Győrffy Lajos, Szűcs Sándor és Kaszás Lajos nagykunsági kéziratos, eddig még publikálatlan gyűjtéséből ezeket a részben máris kun eredetűnek tartható, részben erősen kungyanús tájszókat írhatjuk ide: *arán, botka, bödönye, bödörge, bőrötörgíny, bésmet, cap 'sor, rend', csaprag, csaska /saska/, csattog 'egy fajta bogyós termésű cserje', csender, csenger, csil, csobár, csögöcs, gyetegíny, györmő /zsörmő/, irány, irkett, karakotány, karalgány, kárta, katak, kírpitkiny, kojocskán, kolodon, kora, könyök 'nagy veder', kuba, kúrt, lacsuha, nagacsi, ócsag, ögöj, örmeg, örös 'páskom', remcsik, sömörcsög, szaricsóka, szonka, tamba /tanga/, tobógu, torgányó, toronga, tutka, tömrő, tütökíny, ujjmakk 'gyűszű', ülös, zsügön stb.’”⁹*

A fenti és a későbbi felsorolások végéről sem hiányzó „stb.” rövidítés félreérthetetlenül utal arra, hogy a szerző további „kungyanús” szavak birtokában van még, felsorolásukkal csupán nem kíván további helyet és időt igénybevenni.

Talán az 1974-ben kiadott *Karcagi várostörténeti tanulmányokban* közzétett „A kun nyelv” című tanulmányában említi először a „tolvajnyelv-listákat” mint a kun eredetű szavak egyik lehetséges forrását. Ezeket a listákat a 18. század végén, illetve a 19. század során a Jászkun Kerületi hatóságok állították össze a betyárok könnyebb ellenőrzése és elfogása céljából. Az idézett helyen említett négy szó a következők: *karak* 'zsvány, rabló, tolvaj',¹⁰ *karakol* 'kirabolja a vásárt', *bugó* ~ *búgó* 'bilincs', *etek* 'csizma'. Egy évvel később a Keletkutatásban megjelent tanulmányában ehhez adódott hozzá a *tésó* 'békó', a *gyenge* 'menyecske', a *taga* 'asszony' és a *töre* ~ *türe* 'módos gazda').¹¹

E felsorolások után az aktuális nehézségeket és az elvégzendő feladatokat Mándoky Kongur István eképpen körvonalazza: „E szavak etimológiájának a tisztázása a jövő kutatások feladata. Legtöbbjüket a jelenleg rendelkezésünkre álló török szókészletű anyag alapján is meg tudjuk fejteni, más részüknek pedig egyelőre még homályban lappangó titkaira a még publikálatlan török – elsősorban kun-kipcsak – nyelvjárási szókincs tanulmányozásával igyekszünk fényt deríteni.”¹²

8 Mándoky István In: A kun nyelv magyarországi emlékei. 1975. 148. p.

9 Mándoky István In: A kun nyelv magyarországi emlékei. 1975. 148. p.; Mándoky-Kongur István: Kunok és Magyarok. Közreadja Molnár Ádám. Molnár Kiadó, Budapest. 2012. 97. p.

10 Vö. baskír qaraq 'vor' (Baškirsko-russkij slovar'. Moskva 1958. 324. p.), kazáni tatár qaraq 'vor, razbojnik' (Tatarsko-russkij slovar', 229. p.), nogaj qaraq 'vor' (Baskakov, N. A. Russko-nogajskij slovar'. 1956. 92. p.). Nincs adatolva a középkipcsak forrásokban.

11 Mándoky István: A kun nyelv. 1956. 44. p.; Mándoky István: A kun nyelv magyarországi emlékei. 1975. In: Keletkutatás. Budapest. 1976. 148–49. p.

12 Mándoky István. A kun nyelv magyarországi emlékei. 1975. 148. p.

Az eddig felsorolt „kungyanús” szavak köre kibővíthető a szerző kandidátusi értekezésének (1981/1987) a magyar nyelv kun jövevényszavait tárgyaló fejezete végén található alábbi 18 kun eredetűnek „gondolt” szóval: *ajmás* 'szerető, kedves', *árboc* ~ *árbuc* 'tökféle', *árkó* 'vetülékfonal, belfonal', *csabos* 'sebesvágta', *csajnat* 'rág', *élet* 'bőrt tör', *engér* 'szürkület', *gyalbec* 'egy fajta növény', *gyú* 'belet kapar, tisztít', *ijér* 'ivadék; ménes', *kürmő* 'könnyen oldódó kötés', *kürmet* 'csomóz, jól megköt', *mónár*-kőd 'nyári köd', *szágom* 'délibáb', *szándok*-láda 'kelengye-láda', *tala, tala!* 'kutyauszító szó', *zсарat* 'beleegyezik valamibe, rááll valamire, helyesel', *zсарé!* 'úgy van, ez az, bravó!' stb.¹³

Mándoky Kongur István ún. „kungyanús” szavait illető megjegyzéseimet a következő kérdéskörökbe gyűjtve foglalom össze:

(Zárójelben a Mándoky István által feltételezett kun eredeti szóalak szerepel.)

1.) A kérdéses szavak mindegyike *adat- és forráshiányos*, további etimológiai vizsgálat céljából szinte használhatatlan. Mit kezdünk például a jelentés nélkül, előfordulási hely és forrás (vagy adatközlő) nélkül közölt *arán*, *börötörgíny*, *csaprag*, *csenger*, *csögöcs*, *irkett*, *karalgány*, *kirpitkány*, *kuba*, *lacsuha*, *ögőj*, *remcsik*, *sömöröcsög*, *tobógu*, *tutka*, *ülös*, *zsügön* és az ehhez hasonló szavakkal? Feltevést feltevésre építve eljuthatnánk egy még bizonytalanabb szóalakhoz, de meglehet, hogy éppen nem kerülnénk közelebb az egykor átvett kun szóhoz.

2.) Lényegesen könnyebb a megoldás, ha *ismerjük a kérdéses magyar (táj)szó konkrét jelentését*, vagy legalábbis azt a fogalomkört, amelybe tartozik. Ezen esetek egy részében már Mándoky megadta a *lehetséges etimont*, vagyis az általa feltételezett (magyarországi) eredeti kun nyelvi szóalakat. Ekkor már „csupán” az a dolgunk, hogy a magyar és a török hangtörténet, valamint a török szókincs segítségével pontosítsuk az átvétel fokozatait és lehetséges idejét. Ez sem könnyű, hiszen – mint már eddig is láttuk – kun jövevényszavaink fölöttébb tarka, mondhatni „szabálytalan” hangtani képet mutatnak, amiből nehéz általánosan érvényes következtetést levonni.

Ebbe a csoportba tartozik az eddig még nem említett *boró* 'fafűrő, az ácsok fűrője' (< *buraw*),¹⁴ *dalpag* 'igen lapos, nagyon széles, lapos tér' (< *jalpaq* 'lapos'), *déldom* 'hirtelen, egyszerre, egyből; (emberre, élőlényre is érve) sebes, gyors, nem sokat gondolkozó' (< *judam*), *dúc*, *dűc*, *gyűc* 'a 100 jele a rovásfán' (< *jüz* 'száz'),¹⁵ *csabos* 'sebesvágta'¹⁶ (vö. kazáni tatár *čabiš* 'lóverseny; futás', amely a közép-kipcsak *čap-* 'fut; gyors mozdulatot tesz; lovat futtat' ige -*İš* főnévképzős alakja), a kunból átvett szó, *čabiš ~ *čabuš lehetett, s az a magyarban az 1400-ig még folyamatban levő nyiltabbá válási tendencia eredményeként *csabos*-sá alakult. Ugyanígy nyiltabbá válás figyelhető meg kun jövevényszavaink közül a *boró* (< *buraw), *árboc* (< *arbuž), *mónár* (< *munar), *szándok* (< *sanduk), *szágom* (< magyar *szagum < kun *sagim) stb. esetében, ami arra engedne következtetni, hogy azok a magyarba a 15. század előtt kerültek.

13 Mándoky Kongur István In: A kun nyelv magyarországi emlékei. 1993. 129. p.

14 Mándoky Kongur István In: A kun nyelv magyarországi emlékei. 1993. 83. p.

15 Mándoky Kongur István In: A kun nyelv magyarországi emlékei. 1993. 106. p.

16 Mándoky Kongur István In: A kun nyelv magyarországi emlékei. 1993. 129. p.

3.) Egyes szavak világosan mutatják az *alföldi i-ző nyelvjárás* hatását (*börötörgíny, gyetegíny, kirpitkíny, kögíny, tinneg, tütökíny*).

4.) Meglehetősen jellemző, mint azt az előbbi példák mutatják, a *szóvégi -n mássalhangzók palatalizációja* magánhangzók előtt, ill. szóvégen, pl. *börötörgíny, gyetegíny, kirpitkíny, karakotány, karalgány, kotorgány, kögíny, tűny, tütökíny*. Ez a jelenség más magyar nyelvjárásokban is megfigyelhető, tehát az -n > -ny változás már a magyarban történt, leginkább a középmagyar korban (1526–1772), vagy még később.

5.) A „*kungyanús*” igék is meglehetősen sok kérdést vetnek fel. Egyes szám harmadik személyű jelen idejű igealak a *csajnat* 'rág', *élet* 'bőrt tör', *gyökön* ~ *gyögen* ~ *gyökint* (< *CC жүгүн*- 'niederknien')? 'bókol',¹⁷ *gyú* 'belet kapar, tisztít', *ingel* ~ *ingél* 'mereven, erősen, nagyon figyel, néz',¹⁸ *zsarat* 'beleegyezik valamibe, rááll valamire, helyesel' és a *zsaré!* 'úgy van, ez az, bravo!'. A *tala!* *tala!* 'kutyauszító szó' lényegében pusztá igető (*tala-*), amely egyben a felszólító módú egyes szám 2. személyű igealak is.¹⁹ Viszonylag könnyen megfejtethető a középkipcak *tala-* „megfog, megharap” és az azonos jelentésű kazak *tala-* ige segítségével.²⁰

A *delégel, dellégel, delléngel* 'enyhén, könnyedén kocog [lóról]' ige kun eredetét illetően maga Mándoky is teljes bizonytalanságát fejezi ki: „... esetleg egy kun *felik* 'könnyű ügetés'²¹ szóból is *származhatna, talán mégsem tartozik ide a nagyfokú hangalaki és jelentésbeli hasonlóság ellenére sem, hiszen lehet a düllöngél alakváltozata is...*”²² Jogos a kétely, hiszen az állítólagos kun *felik* sem létezik, s ilyen szó a középkipcakból sem mutatható ki. Megvan viszont a kérdéses igéből képzett főnév megfelelő jelentésű igei alapja, csakhogy szókezdő *y*-vel: *yele-* „lassan fut”,²³ a Codex Cumanicusban pedig megtaláljuk ugyanennek az igeének egy másik főnévi származékát: *jelemči* [= *yele-m-či*] 'Rennpferd [=versenylő]²⁴ jelentéssel. A Mándoky által rekonstruált **jelik* (< **jel*-(i)k) létező rokonságát inkább a kirgiz *fel* ~ kazak *žel-* „üget(ve fut)”²⁵ igéből képzett főnevek között, pl. a kirgiz *jelik* „könnyű ügetés”²⁶ jelentésű szóban kell keresnünk. Ugyanezekből az igeitövekből ered a kirgiz *felis* „lassú ügetés”²⁷ és kazak *želis* „a ló sebes futása”²⁸ jelentésű főnév. Mándoky szerint a kunsági *gyeles* „könnyű ügetés” nem lehet más, mint a törökségi *yelis* ~ *jelis*.²⁹

Mind az imént tárgyalt *delégel, dellégel, delléngel*, mind a *karakol* 'kirabolja a vásárt'³⁰ ige már a magyarban keletkezhetett a megfelelő kun főnévből a magyar -l (~ *el* ~ *ol*) igekepző segítségével: **jelik* >> **delek?* + *-el* >> *delégel stb.*; **qaraq* > *karak* + *-ol* > *karakol*.

17 Mándoky Kongur István: A Kun Kódex találozkérdései. 2002. Internet

18 Mándoky Kongur István: A kun nyelv magyarországi emlékei. 1993. 54. p.

19 Az 5. pont alatt eddig forrásmegjelölés nélkül közölt igék Mándoky Kongur István. A kun nyelv magyarországi emlékei. 1993. 129. p. oldalán találhatók.

20 Toparli, R. – Vural, H. – Karaatli, R. (szerk.): Kipçak Türkçesi Sözlüğü.; Kengesbaev, I. K. (ed.) Qazaq tilining tüsindirme sözdigi. 1959. Ankara, 2003.

21 Mivel nincs ilyen kun szó, csak feltételezett kun szóról beszélhetünk, amit az eléje tett *-gal szokás jelölni.

22 Mándoky Kongur István 1993. A kun nyelv magyarországi emlékei. 107. p.

23 Toparli, R. – Vural, H. – Karaatli, R. (szerk.) 2003. Kipçak Türkçesi Sözlüğü, 318. p.

24 CC 121, Toparli, R. – Vural, H. – Karaatli, R. (szerk.). Kipçak Türkçesi Sözlüğü. 2003. 318. p.

25 Kirgizsko-russkij slovar... 245. p. Kengesbaev, I. K. (ed.) Qazaq tilining tüsindirme sözdigi... 1959. 228. p. Ezen igék középkipcak megfelelője a *yil-* „fut” ige (Toparli, R. – Vural, H. – Karaatli, R. (szerk.) 2003. Kipçak Türkçesi Sözlüğü, 323. p.)

26 Kirgizsko-russkij slovar... 246. p.

27 Kirgizsko-russkij slovar... 246. p.

28 Kengesbaev, I. K. (ed.) 1959. Qazaq tilining tüsindirme sözdigi... 229. p.

29 Mándoky Kongur István: A kun nyelv magyarországi emlékei. 1993. 107. p.

30 Mándoky István: A kun nyelv. 1974. 44. p.

6.) A „kungyanús” szavak szóvégi magánhangzóinak a története elősegítheti az eredeti kun szóalakok rekonstruálását. Pl.

-ó (< -oɯ < *-aw < *-aɣ): *árkó, boró, bugó ~ búgó, csalló ~ csaló ~ salló, kosló, tésó, torgányó*; pl. *árkó* 'vetülékfonal' <kun *arqaw (~ kazak *arqaw*) < ótörök *arqay* 'ua.'. A magyarban az *ɯ*-végű kettőshangzók már 1400 előtt hosszú ó, ú magánhangzóná monoftongizálódtak. Ugyanaz történt az abban az időben a magyarba került kettőshangzó végű kun jövevényszavakkal is.

-ő (< -öü < *-öw < *-ew ~ *-iw < *-eɣ ~ *-iy): *györmő ~ zsörmő, kürmő*; A magyarban meglevő, vagy a magyarba kerülő *ü*-végű kettőshangzók 1400 előtt hosszú ő, ú magánhangzóná monoftongizálódtak.

-ú (< -uɯ < *-uw < *-uɣ): *gyú*;

-a (< *-a ~ *-i): *botka, csalma* 'csomóba szedett, karikára szedett hosszú kötél; csikófogó kötél',³¹ *cseralma, kárta, kora, kuba, lacsuha, saska, szaricsóka, szobozga, szonka, taga, tala, tamba ~ tanga, toronga*;

-e (< *-e ~ *-i): *bödönye, bödörge, ere* (< **iri?*), *gyenge, kegbere ~ köböre stb., töre ~ türe*;

-u: *tobógu*.

7.) A „kungyanús” szavak tipikus szóvégi mássalhangzók szerinti csoportjai:

-c (< *-z(~~s): *árbc* ~ *árbc*, *düc* ~ *düc* ~ *gyüc*; Feltehető kun előzménye: -z (~~s), amely -s fokozattal az -s affrikálódásával vált -c mássalhangzóná az ómagyar kor végére.

-cs (< *-ç): *csögöcs*;

-g (< *-k ~ *-q): *bőzeg, csaprag, csattog, dalpag, kurog, ócsag, örmeg, sömöröcsög, tinneg*;

-k (< *-k): *etek, karak, katak, ketek, könyök, kurk, remcsik, ujjmakk*;

-s (< *-š): *gyeles* (< *jeliš), *őrös, ülös*;

8.) A „kungyanús” szavak tipikus szókezdő mássalhangzók szerinti csoportjai:

b- (< *-b-): *bar-*, *bésmet, boró, botka, bödönye, bödörge, börötörgíny, bőzeg, bugó ~ búgó*;

cs- (< *-č- ~ *-j-): *csabak*³² (halféle), *csabos, csajnat, csaló ~ csalló, csaprag, csaska ~ saska, csattog, csender, csenger, cseralma, csil, csögöcs*;

d- (< *-j-): *dalpag, déldom, delégel ~ dellégel ~ delléngel, düc ~ düc* (< *jüz '100') - A szókezdő d oguz sajátosság, de ez esetben Mándoky szerint az eredeti kun j- magyar megfelelőjéről van szó.³³

gy- (< *-j- ~ *-y-): *gyalbec, gyeles, gyenge* (< *yenge ~ **jenge?*), *gyetegíny, gyökön ~ gyögen ~ gyökint*,³⁴ *gyüc* (< *jüz '100'); - Az eredeti kipszak szavakban y- ~ j- váltakozást látunk. A kipszak j-nek magyar gy-vel való átvételének az lehetett az oka, hogy az ómagyar kor végére (16. sz. elejére) a j-nek megfelelő palatális *dzs'* mássalhangzó már kihalt, s a hozzá hangzásban közel álló zöngés gy zárhanggal helyettesítették.

31 Mándoky Kongur István: A kun nyelv magyarországi emlékei. 1993. 99. p.

32 Mándoky Kongur István: A kun nyelv magyarországi emlékei. 1993. 97. p.: „nagy valószínűséggel kun eredetű”.

33 Mándoky Kongur István: A kun nyelv magyarországi emlékei. 1993. 107. p.

34 Mándoky Kongur István szerint kapcsolatban lehet a Codex Cumanicus jügün- 'niederknien' (letérdel) igéjével (Mándoky Kongur István. A Kun Kódex találozkérdései). 2002. Internet.

k- (<*k- ~ *q-): *karak, karakotány, karalgány, katak, ketek, kirpitkiny, kojocskán, kosló, kotorgány, köginy, könyök, kurog, kürmét* stb. - A szókezdő *k-* köztörök, ill. kipcsak nyelvi sajátosság a *g*-vel szemben, ezért érthető a *k*-val kezdődő szavak sokasága.

l-: *lacsuha* - Eredeti török szó *l*-lel nem kezdődik.

n-: *nagacsi* - Eredeti török szó *n*-el nem kezdődhet. Mongol eredete gyanítható.

r-: *remcsik*; - Eredeti török szó *r*-el nem kezdődik. Feltehetően lekopott az elejéről egy felső nyelvállású magánhangzó, pl. az *i*. Vö. középkipcsak *irimčik* „romlott tej”,³⁵ persze a kunsági szó jelentésének az ismerete nélkül ez csak egy feltételezés a példa kedvéért.

t- (<*t-*): *taga, tala-, tamba ~ tanga, tang, tésó, tezgen, tinneg, tobógu, torgányó, toronga, tömrő, töre, türe, tűny, tütökiny*; - A szókezdő *t-* köztörök, ill. kipcsak sajátosság az oguz szókezdő *d*-vel szemben. E tulajdonságuk alapján a felsorolt szavak lehetnek kun eredetűek.

zs- (<*j-) *zsarat, zsaré, zsörmő, zsügön*; - A szókezdő *zs-* mássalhangzó török (kun) előzménye rendszerint *ǰ-* (*dzs-*), azonban az ómagyar kor végére (16. sz. eleje) a *dzs'* mássalhangzó kihalt, samig a középmagyar korban ki nem alakult az új *dzs* affrikáta, valószínűleg a *dzs'*-hez hangzásban közel álló *zs*-vel helyettesítették, akárcsak a korai oszmán-török jövevényszavakban (pl. oszm. *ceb* [olv. *dzseb*] > m. *zseb*). Az is lehet, hogy egyes kun nyelvjárásokban *ž* (*zs*)-s szókezdettel kell számolnunk, mint a mai kazakban.

A megjegyzéseket és találgatásokat még hosszán lehetne folytatni mindegyik „kungyanús” szó kapcsán külön-külön és együtt is, összevetve őket különböző (pl. hangtani, alaktani és jelentéstani) szempontok szerint, mindez csak idő és türelem kérdése. Azonban kétes hitelű és ráadásul sok esetben ismeretlen jelentésű szavak eredetének a kutatása nem sok tudományos haszonnal kecsegtető feladat. A magam részéről pedig ez alkalommal sem szeretném szaporítani a kellően meg nem alapozott kun szómagyarázatokat.

Összegzés

Végül, a tudományos korrektség kedvéért meg kell jegyeznem, hogy Mándoky István részleteiben is kidolgozott egykori etimológiai mintaszerűek. Rendkívüli adatbőség, minden részletre kiterjedő figyelem, maximális filológiai pontosság, igényesség jellemzi a régi török jövevényszavaink körébe tartozó *bütü, kozma, bir, tilt, és gyón(ik)* szavak általa megírt etimológiáját. Eredményeit a modern etimológiai kutatások nagyrészt elfogadták.³⁶ Ugyanolyan magas színvonalon és időtálló minőségben dolgozta ki kun etimológiáit is, amelyek közül ma már „klasszikusnak” számít a *barág, a kajtár, a kamcsi, a karambél* és társai magyarázata. Csak sajnálhatjuk, hogy az 1980-as évek derekán felhagyott a korábban tőle megszokott színvonalú szómagyarázatok írásával.

Már az 1981-ben benyújtott, de csak 1987-ben megvédett kandidátusi értekezésében jól látható, hogy az alaposan kidolgozott szó- és névmagyarázatok mellett tömegével vannak jelen a nagyvonalúan odavetett etimológiai ötletek, amelyeket magyar oldalról legtöbbször

35 Toparli, R. - Vural, H. - Karaatli, R. (szerk.): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara, 2003.

36 Vö. András Róna-Tas - Árpád Berta. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian...* 2011. 130. p. 194, 400. p. stb.!

nem támasztanak alá forráshivatkozások, török oldalról pedig elmaradnak a legszükségesebb szótári adatok. Ilyen esetekben adatait, s a rájuk alapozott etimológia-kezdemenyeket komoly fenntartással kell kezelnünk, s azokat csak alapos ellenőrzés után fogadhatjuk el a további kutatások kiindulópontjaul.

Részben fenti megállapításaimat támasztja alá az a tény, hogy a Róna-Tas András és Berta Árpád nevével fémjelzett, újabb források feldolgozásával és a legújabb kutatási eredmények felhasználásával elvégzett közelmúltbeli török jövevényszó-vizsgálatok Mándoky István „kungyanús”-nak vélt szavai közül egyedül a *szándok*-láda (<*sanduk) kun eredetét igazolták.³⁷

Ennek ellenére érdemes még az úgynevezett „kungyanús” szavakat is „kivallatnunk”, mert olykor egy hangtörténeti jelenség alapján is lehet messzemenő következtetésekre jutni. Ezt példázandó vegyük a szókezdő *gy-*, *zs-* és *d-* kezdetű „kungyanús” és/vagy biztosan kun jövevényszavainkat, amelyeknek feltételezett eredeti kun alakja szókezdő *ʃ(*dzs*)-t mutat. Mivel azt látjuk, hogy *dzs*-vel kezdődő, sőt *dzs*-t tartalmazó kun jövevényszavunk nincs, arra kell következtetnünk, hogy a *ʃ*(*dzs*)-t tartalmazó kun jövevényszavak akkor kerültek a nyelvünkbe, amikor az ősi palatális *dzs'* már kihalt (*gy* lett belőle), az új *dzs*-hang pedig még nem alakult ki. Ezért a *dzs*-hangokat tartalmazó szavak átvételét csak helyettesítő hangokkal (pl. *gy*, *d*, *zs*, *cs*) lehetett megvalósítani. Ebből pedig az következik, hogy a kun szavaknak (neveknek) a magyar nyelvbe (nyelvjárásokba) való beáramlása a középmagyar kor (1526–1772) közepe táján megszűnt. Ha azt követően is vettünk volna át a kumból *dzs*-t tartalmazó szavakat, bennük a *dzs* megőrződött volna, mivel akkor már a magyarban is volt neki megfelelő *dzs* mássalhangzó. Ha a vizsgált szavak hitelesek, e hangtörténeti jelenség alapján hozzávetőlegesen megállapítható, meddig tartott Magyarországon az aktív kun nyelvhasználat. Annak megszűnte után az elmagyarosodott kunok által ismert és használt kun szavak attól kezdve fokozatosan nyelvi szubsztrátummá váltak. A következő kutató generációnak e szubsztrátum-elemek összegyűjtésére és újbóli alapos tudományos feldolgozására kell törekednie.

Felhasznált irodalom

- Ágoston Gábor
1993 Előszó. In: Mándoky Kongur István: A kun nyelv magyarországi emlékei. Karcag, 1993. 5–10. p.
- András Róna-Tas – †Árpád Berta, with the assistance of László Károly
2011 West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part I: Introduction, Lexicon „A-K” (X, 618 S.). Part II: Lexicon „L-Z”, Conclusions, Apparatus. (X, S. 620–1494). Turcologica. Herausgegeben von Lars Johanson. Band: 84. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Baskakov, N. A.
1956 Russko-nogajskij slovar'. Moskva.
Baškirsko-russkij slovar'. Moskva 1958.

³⁷ András Róna – Tas – †Árpád Berta. West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian.. 2011. 773. p.

MEGJEGYZÉSEK MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN „KUNGYANÚS” SZAVAIHOZ

- Grönbech, K.
1942 Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Köbenhavn.
- Kázmér Miklós
1993 Régi magyar családnevek szótára. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1172. p.
- Kengesbaev, I. K. (ed.)
1959 Qazaq tilining tüsindirime sözdigi. I–II. Almaty. [A kazak nyelv értelmező szótára]
- Kirgizsko-russkij slovar'. Sostavil prof. K. K. Judahin. Moskva, 1965.
- Kiss Lajos
1997 Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Budapest.
- Mándoky István
1971 Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó. In: NyK LXXIII (1971), 365–385. p.
- Mándoky K. István
1972 A Hantos-széki kunok. In: Székesfehérvár évszázadai 2. Székesfehérvár, 73–82. p.
- Mándoky István
1974 A kun nyelv. In: Karcagi várostörténeti tanulmányok. Karcag. 35–44. p.
- Mándoky, István
1974 Der Wandel zweier Konsonanten in der ungarländischen komanischen Sprache. In: Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker. Berlin, 1974. 391–395. p.
- Mándoky Kongur, István
1975 Büyük-Kumanistan ve Küçük-Kumanistan Agizlarında Kuman Asilli Unsurlar. In: I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler 1972. Ankara. [Kun eredetű elemek a Nagy- és Kiskunság nyelvjárásaiban]
- M. Kangur István
1975 Bajkonur, Karszakupaj és a Nagykunság. In: Jászkunság 21. évf., 51–54. p.
- Mándoky István
1975 A kun nyelv magyarországi emlékei. In: Keletkutatás. Budapest, 1976. 143–149. p.
- Mándoky István
1981 A kun nyelv magyarországi emlékei. Kandidátusi értekezés. Budapest (Kézirat).
- Mándoky Kongur István
1986 Jenő és Yänäy. In: Keletkutatás. 1986 tavasz. Budapest. 70–74. p.
- Mandoki, Quñir Tuqsaba
1991 Yänäy êtnonimünñ kilep sÿyïšï. In: *Ayidel* No. 12. 162–163. p. [A Jenő etnoníma eredete]; (*Ayidel* – a Baskír írószövegség irodalmi és társadalmi- politikai folyóirata.).

- Mandoky Kongur Istvan (10. 2. 1944 – 22. 8. 1992).
 1992 In: Emel 192 (1992), 38. p.
 Mándoky Kongur István
 1993 A kun nyelv magyarországi emlékei. (Keleti örökségünk 1.) Karcag, 193. p.
 Mándoky Kongur István
 2002 A Kun Kódex találókérdései. Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-tár
 Forrás: Barbaricum Könyvműhely, Karcag.
 Mándoky-Kongur István
 2012 Kunok és Magyarok. Közreadja Molnár Ádám. Molnár Kiadó,
 Budapest.
 Tatarko-russkij slovar'. Moskva, 1966.
 Toparli, R. – Vural, H. – Karaatli, R. (szerk.): Kipçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara, 2003.
 [Kipcsak török szótár]

Függelék

„Kungyanús” tulajdonnevek Mándoky Kongur István munkáiban

(Az alábbi listába azokat a személy-, hely-, nép- és néprész-neveket vettem fel, amelyeket Mándoky Kongur István forrásmegjelölés, és/vagy kellő magyarázat nélkül közölt a jelenleg rendelkezésemre álló publikációkban.)

Rövidítések: szn. – személynév, csn. – családi név, nn. – népnév, nemzetségnév;

A 4. oszlopban közlöm a név általam ismert előfordulási helyét. Az évszám Mándoky Kongur Istvánnak a megadott évben megjelent, s az itteni Irodalomjegyzékben is megtalálható munkájára utal.

<i>Ákos</i>	szn.		1975: 53
<i>Alakos</i>	szn.		1975: 53
<i>Alákos</i>	szn.	Kunszentmárton	
<i>Árog</i>	csn.	Karcag	1981: 205
<i>Ártogh</i>	csn.	Kunhegyes	1981: 205
<i>Ártok</i>	csn.	Kisújszállás	1993: 141
<i>Bajandor</i>	hn.	Kisújszállás, Túrkeve	1993: 147
<i>Bajandor</i>	szn.	Kisújszállás	
<i>Bajló</i>	nn.?		1986: 70
<i>Becse</i>	nn.?		1980: 70
<i>Bekler</i>	csn.		1993: 135
<i>Belgele</i>	hn.		1993: 48
<i>Berk</i>	csn.	Karcag	1993: 142
<i>Betlemes</i>	csn.		1993: 135
<i>Betler</i>	csn.		1993: 135
<i>Bolany</i>			1993: 65

MEGJEGYZÉSEK MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN „KUNGYANÚS” SZAVAIHOZ

<i>Bolány</i>			1993: 65
<i>Bota-Gőz</i>	csn.		1993: 63
<i>Böreberde</i>	csn.		1993: 48
<i>Bógagh</i>			1993: 65
<i>Boz</i>	szn.	Nagykunság	1975: 53
<i>Buga</i>	szn., hn.		1993: 149
<i>Bulán</i>			1993: 65
<i>Bulgok</i>			1993: 65
<i>Bulony</i>			1993: 65
<i>Búra</i>	csn.	Kunmadaras	1993: 132
<i>Búra Kovács</i>	csn.	Karcag	1993: 132
<i>Csélkajdár</i>			1993: 56
<i>Csikmasz</i>	csn.	Kunmadaras	1993: 145
<i>Csokmor</i>			1993: 65
<i>Csólbárc</i>	szn., hn.		1993: 56
<i>Csongar</i>	szn.		1993: 65
<i>Csuvagh</i>	csn.	Kunmadaras	1993: 148
<i>Csuvak</i>	csn.	Túrkeve	1993: 148
<i>Dajnak</i>			1993: 56
<i>Dubáncs</i>	csn.		1993: 106
<i>Érbuga</i>	szn., hn.		1993: 149
<i>Garagoj</i>	csn.	Karcag, Kunmadaras, Túrkeve	1993: 141
<i>Garaguly</i>	"	"	"
<i>Gyalajér</i>	csn.	Karcag	1993: 148
<i>Gyarkony</i>	szn., hn.		1993: 56
<i>Gyobáncs</i>	szn., hn.		1993: 56
<i>Gyóbarac</i>	szn., hn.		1993: 56
<i>Kajatmasz</i>	csn.	Kunhegyes	1993: 145
<i>Kangala</i>	csn., hn.		1986: 70
<i>Kantási</i> ³⁸	csn.	Nagykunság	1972: 80
<i>Kapcsag</i>	csn., hn.		1986: 70
<i>Kapcsog</i> ³⁹	csn.	Karcag	1972: 74
<i>Karabuka</i>	hn.	Kunhegyes, Kunmadaras	1993: 149
<i>Karagoj</i>	csn.	Karcag, Kunmadaras,	1993: 141

38 A Hantos-szék helynév kun eredetére vonatkozó ötletével egy lábjegyzetben találkozunk: <„Hontosi v. Hantosi” <Qan-taš „Fejedelem, kán + kó” (Mándoky 1972: 80 (35. lj). Vö. 1427 Hantos (-Hontos) csn. <Hantos hn. (Kázmér Miklós 1993. Régi magyar családnevek szótára, Kiss Lajos 1997. Földrajzi nevek etimológiai szótára).

39 A Kapcsog, Kopcsog „... családok elő- és ragadványnevében alighanem a qipéaq népnév rejtetik.” (Mándoky 1972: 74, 4. lj.). Megint másutt azt írja, hogy „a nagykunok magukat kapcsagnak nevezik” (!).

		Túrkeve	
<i>Karagoly</i>	"	"	"
<i>Karaguly</i>	"	"	"
<i>Karakos</i>	csn., hn.		1986: 70
<i>Karamaz</i>	csn.	Kunmadaras	1993: 141
<i>Karaszú</i>	hn.	Kunmadaras	1993: 140
<i>Kargoj</i>	"	"	1993: 141
<i>Kelde</i>	csn.		1993: 48
<i>Kenges</i>	csn.		1993: 54
<i>Kétboka</i>	hn.	Túrkeve	1993: 149
<i>Komony</i>	szn.		1972: 74
<i>Kongor</i>	szn.	Karcag	1975: 53
<i>Kongor Tege</i>	csn.	Karcag	1975: 53
<i>Kopcsog</i>	csn.	Kunmadaras	1972: 74
<i>Kosagacs</i>	hn.	Kunhegyes	1993: 143
<i>Kosogacs</i>	hn.	Kunhegyes	1993: 143
<i>Kökcse</i>	szn.		1975: 53
<i>Kulán</i>	hn.	Karcag	1993: 148
<i>Kulány</i>	nn.		1992: 38
<i>Kuvándok</i>	csn.	Karcag	1993: 141
<i>Mengele</i>	csn., hn.		1993: 54
<i>Mengile</i>	csn., hn.		1993: 54
<i>Náncs</i>	csn.		1993: 107
<i>Otor</i>	hn.?		2012: 136
<i>Szuvicsméz</i>	csn.	Karcag	1993: 145
<i>Szüvicsméz</i>	csn.	Karcag	1993: 145
<i>Tajmasz</i>		Karcag	1981: 209
<i>Tokszoba</i>	hn., nn.	Karcag	1993: 143, 148
<i>Tok-Szaba</i>	csn.	Karcag	1993: 148
<i>Tok-Szabó</i>	csn.	Karcag	1993: 148
<i>Torajgor</i>	szn.		1975: 53
<i>Torcog</i>	csn.	Karcag	1993: 88
<i>Torcok</i>	csn.	Kunmadaras	1993: 88
<i>Tukszaba</i> ⁴⁰	nn.?	Karcag	1991: 162-163
<i>Tujgon</i>	csn.		2012: 234
<i>Zsalajér</i>	csn.	Karcag	1993: 148
<i>Zsérence</i>	szn.	Nagykunság	1975: 53
<i>Zsete</i>	szn., hn.		1993: 56

40 A forrásadat pontos átírása: Tuqsaba.